

РОЗДІЛ 2

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО У ЙОГО ДИСЦИПЛІНАРНИХ ВИЯВАХ

Різні світоглядні позиції, відмінні культурні традиції, навіть оцінки характеру наукової діяльності, призводять до появи безлічі дослідницьких установок релігієзнавців, їх теоретичних цілепокладань. Тому релігієзнавство можна поділити на академічне й богословське. На відміну від першого, останнє входить до богословського комплексу, розвивається переважно на основі закономірностей цього виду духовності.

В західному релігієзнавстві поділ цей розглядається як вияв двох різних перспектив у ставленні до релігії – внутрішньої та зовнішньої. Він не пов'язується з філософськими чи світоглядними відмінностями в оцінках релігії. Якщо в XIX ст. релігієзнавці відмежовувались від теології, прагнули знайти відмінність своїх пошуків від богословських оцінок релігії, то зараз на Заході (та певною мірою вже і в нас) спостерігається все більше сходження академічного релігієзнавства на методологічні засади богословського, втрата ним рис світськості, науковості, сповзання на позиції якоїсь релігійно-філософської концепції, а подеколи й на богословські установки певної конфесії. В Україні це особливо зримо виявилось в університеті «Острозька Академія» і в Прикарпатському університеті.

Проте світськість, академічність релігієзнавства – не вияв ворожості до релігії, як це дехто прагне так витлумачувати їх. Особливістю академічного релігієзнавства є дотримання світоглядного нейтралітету щодо релігії, певної рівновіддаленості щодо конфесій, толерантності до різних із них, що відсутнє у богословському, конфесійно заангажованому релігієзнавстві.

Із-за відсутності чіткого визначення предмету релігієзнавства в ньому механічно поєднувалися різнопредметні знання про релігію. Втім релігієзнавство – єдина й водночас багатодисциплінна сфера гуманітарного знання. Підхід до нього як до якоїсь збірної науки, що поєднує в собі знання про релігію різних наукових галузей – філософії, історії, археології, етнографії і тощо – поверховий, бо ж релігія завжди претендувала на статус загальної картини світу, самодостатність в цьому. Відтак вона, безумовно, залишила свій слід в усіх сферах суспільного й духовного життя, у з'ясуванні явищ природи. Саме тому в змісті кожної науки в той чи інший спосіб міститься певна інформація про релігію, котра при цьому не виступає основним об'єктом їх дослідження. Окрім того, в кожній конкретній науці релігія вивчається лише у відповідних аспектах, а не як цілісний духовний феномен, у всьому комплексі своєї функціональності й закономірностей розвитку.

Особливістю релігієзнавства та його окремих дисциплін є те, що в них саме релігія виступає основним об'єктом дослідження; вивчається у поєднанні всіх її структурних компонентів і всієї системи функціональності. Різноманітність суспільних і духовних процесів розглядається ним саме у

підпорядкованості їх розвитку релігії та її функціонуванню, а не як в інших науках, де релігія досліджується в контексті їх сфери пізнання світу; досліджуються закони певної предметної сфери буття людини в світі, що не поділяються на якісь частини, котрі не вивчаються іншими науками.

Релігієзнавство має свій, належний лише йому предмет дослідження, що виокремлює його в структурі гуманітарного знання. Ним є релігія в усій єдності її структури, функціональності й закономірності. Поява думки про релігієзнавство як своєрідний збірник релігієзнавчої інформації з різних конкретних наук пояснюється тим, що в своїх дослідженнях вчені ще чітко не вичленували той аспект буття людини в світі, котрий можна кваліфікувати як релігійний. Тут, з одного боку, тяжіє богословське бачення проблеми, коли характер буття зводиться до зв'язків людини з Богом, який виступає як щось зовнішнє щодо неї (часто в антропоморфному аспекті); а з іншого – вводиться в обіг поняття існування людини як стражденної істоти, яка у пошуках з'ясування причин такого свого стану робить висновок про існування якоїсь вищої детермінанти.

Польський дослідник А. Бронк вважає, що термін релігієзнавство має «щонайменше два значення. У вузькому значенні він включає в себе такі гуманітарні дисципліни, як історія, соціологія, психологія, етнологія, антропологія, географія та екологія релігії. У широкому значенні термін релігієзнавство охоплює, крім гуманітарних наук про релігію, також філософію релігії і богослов'я релігії», хоч останні деякі західні дослідники релігії розглядають як такі сфери знання, які, на відміну від спеціальних наук про релігію, що забезпечують раціональне дослідження релігійних явищ, не дають ніякого нового об'єктивного знання про релігію (*Бронк Анджей. Наука про релігію // Релігія в сучасному світі.- Львів, 2007. – С. 17*). А.Бронк пропонує навіть гуманітарні науки про релігію об'єднувати поняттям «релігієзнавство», а «сукупність усіх досліджень релігії окреслити назвою релігіологія або релігіологічні науки».

Проблема структури релігієзнавства й досі залишається не розробленою, хоча в наукових розвідках часто виділяються такі його дисципліни, як філософія релігії, психологія релігії, соціологія релігії, історія релігії, а останнім часом ще й феноменологія релігії, компаративне й герменевтичне релігієзнавство, деякі інші. Проте при виділенні окремих дисциплін релігієзнавства жодним чином не обґрунтовується основа цього структурування, не розглядається функціональний зв'язок цих дисциплін між собою. Цитований вище польський дослідник наявність низки методологічно автономних наук із власним формальним предметом в царині релігієзнавства пояснює «складністю релігійних явищ, їх взаємопов'язаністю, різноманітністю аспектів, у яких можна досліджувати релігійні явища, а також численністю підходів і методів дослідження» (*Там само. – С.17-18*).

Визнаємо те, що окремі дисципліни академічного релігієзнавства ні з методологічної, ні з дидактичної точок зору не мають різкого розмежування між собою. Навіть в нашій книзі, читаючи розділи про соціологію,

психологію, політологію й етнологію релігії, з'являється питання, а чи не вийшли їх автори за змістовне наповнення своєї теми і вклинилися в тему сусіда. Близькими також є філософія і феноменологія релігії, філософія й історіософія релігії.

То ж все таки, що виокремлює релігієзнавчі дисципліни в структурі комплексу цієї гуманітарної науки? Скільки їх вже опредметилося і на появу яких можемо ще розраховувати релігієзнавство? Насамперед різняться вони між собою за рівнем свого теоретичного розвитку, зокрема чіткістю визначення свого предмету, побудовою свого понятійно-категоріального апарату, за використовуваними методами дослідження тощо. Недорозвиненість одних із них у зазначених параметрах спричиняла на певний час те, що їх предметне поле попадало в дослідницьку сферу раніше інституалізованої релігієзнавчої науки, яка тепер з певним боєм відпускає його від себе. Тому нині й маємо у різних видруках (зокрема, у підручній літературі) різнобій і в назві, і в перерахуванні релігієзнавчих дисциплін. Деякі з них претендують на якусь свою винятковість у дисциплінарній структурі релігієзнавства, свою вичерпність у науковому відтворенні природи і функціональності релігійних феноменів. Розширене розуміння релігії як духовного явища зумовлює включення деким із дослідників до релігієзнавчого комплексу те, що якогось прямого відношення до нього не має, зокрема міфології, гуманізму, езотерики тощо.

Дисциплінарне релігієзнавство покликане відтворити насамперед все різноманіття форм буття релігійної людини і релігійних спільнот у їх відношенні з надприродним й окремими сферами довкілля. При цьому у цих відношеннях тією чи іншою мірою задіяні всі елементи структури релігійного комплексу. При цьому компетенція релігієзнавців (і тут правий А.Бронк) не поширюється на трансцендентні і надприродні виміри релігії, які знаходяться поза сферою використовуваних ними методів пізнання. Релігієзнавство характеризує релігію чи релігійність насамперед з боку її людського елементу – різноманіття спроб людини ввійти у відносини з надприродним, а чи ж скористатися релігією в широкому розмаїтті своїх відносин із світом, різними його сферами, у своїй життєдіяльності.

На нашу думку, питання структурованості релігієзнавства на окремі його дисципліни і визначення змістовного наповнення кожної з них можна вирішити шляхом використання принципу суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних відносин. При цьому в ролі суб'єкта цих відносин постає або релігійна людина, або ж релігійна організація. Серед цих відносин насамперед виокремимо, виявлені у конфесійно визначених формах, відносини віруючого із світом надприродного (для багатьох - з Богом), що ґрунтуються на певних установах щодо місця і сенсу буття людини у поцейбіччі. При цьому відношення до світу свого буття віруючий виражає через систему поглядів і почуттів, смисл і значення яких становить віра в надприродне. Відображальне, виповнювальне і вірувальне релігійне відношення є головною рисою релігійної свідомості. Останнє при цьому

відіграє інтегративну роль в системі всього релігійного комплексу. Означені проблеми розглядає філософія релігії. Поруч з цим постає феноменологія релігії, яка без будь-яких світоглядних чи ідеологічних упереджень з'ясовує природу власне релігійних явищ, ознаки яких безпосередньо не дає процес релігійного відображення і які є продуктом мисленого виповнення і творення віруючим належного (поняття «спасіння», «спокути», «священного і профанного» тощо). Проте й досі феноменологія релігії, як окрема галузь релігієзнавства, ще чітко не концептуалізована, не є системним утворенням, що має змістовну й методологічну єдність. Утримуючись від екзистенційних, істиннісних й оціночних суджень, орієнтуючись на об'єктивність дослідницького пошуку, феноменологія релігії прагне досягнути окремі релігійні феномени поза їх зв'язками, послуговуючись так званим ейдетичним баченням, тобто методами вчування, інтуїції, конфесійно включеним дослідженням.

В процесі становлення відносин віруючого із світом надприродного постає також питання витлумачення, інтерпретації змісту його одкровення, що подається як утаємничене «істинне знання» у так званих «священних текстах». Вивченням мистецтва герменевтики релігійної, зокрема біблійної, займається герменевтичне релігієзнавство.

На відміну від філософії релігії, яка є раціоналізованою за змістом формою досягнення релігійних феноменів, сукупність психічних процесів, що супроводжують ставлення релігійного суб'єкта до світу надприродного, виявляють безпосереднє переживання людиною Бога (йдеться про релігійні почуття, переживання, релігійний досвід, афекти, потреби, екстази та ін.) слугують предметом вивчення психології релігії. Психологія релігії вивчає психологічні особливості функціонування релігійності на індивідуальному рівні та з'ясовує при цьому специфіку релігійних вірувань, уявлень, переживань особи, вплив релігії на її психологічний світ. Питання усвідомлення віруючою людиною самої себе, свободи свого буття, бачення перспектив безсмертя та інше цікавлять антропологію релігії.

Якщо філософія релігії зайнята внутрішнім контекстом релігійного феномена, на неконфесійно зорієнтованому та позаісторичному рівні проводить концептуалізацію її природи і функцій в загальному аспекті, то соціологія релігії, працюючи на конфесійному чи позаконфесійному аспектах і займаючись зовнішнім контекстом релігії, розглядає її функціонування і розвиток як специфічну підсистему на рівні суспільства (цілого чи окремих його сфер і структур, в тому числі і церковних об'єднань).

Релігійний суб'єкт взаємодіє як з природним, так і з суспільним буттям. Релігійно витлумачене його відношення з природним довкіллям мала б вивчати насамперед зорієнтована на останнє (а не на саму себе) екологія чи природологія релігії, а зумовленість природним середовищем, а відтак залежне від цього територіальне поширення на планеті різних конфесій мала б вивчати географія релігії.

Що ж стосується суспільного буття з його виробничою, соціальною,

політичною і духовною сферами і відношенням до них і місцем в них релігійних суб'єктів, то тут можуть працювати такі релігієзнавчі дисципліни як економікологія релігії, її соціологія, етнологія, політикологія, правологія. Дехто з викладачів дисциплінарного релігієзнавства не виокремлює ці відносно самостійні сфери знання і викладає їх в курсі соціологія релігії. При цьому вони не відрізняють поняття *суспільне* і *соціальне*. Відтак той курс, який вони читають, скоріше слід було б назвати суспільствологія, а не соціологія релігії. Вони працюють на вчорашньому дні релігієзнавчої науки, її структурованості ще XIX століття.

Ставлення віруючої людини до інших людей і самої себе в контексті міжособистісних відносин має вивчати етикологія (моралелогія) релігії, а відношення до олюдненого довкілля, що зветься культурою, - культурологія релігії. Гадаю, що заслуговує окремого релігієзнавчого осмислення ставлення релігії і її носіїв до науки. Умовно цю сферу релігієзнавства можна назвати сцієнтологією релігії. Функціональність релігійних спільнот і проблеми її корегування за умов переважно забезпеченої в суспільстві свободи буття релігії є об'єктом вивчення практичного релігієзнавства.

Названі вище релігієзнавчі дисципліни вивчають релігію в її статичному вияві. Але ж релігія як феномен духовно-практичного освоєння дійсності, що існує у великому різноманітті своїх конфесійних виявів, знаходиться в стані постійного розвитку. Змінюється кожний із її структурних елементів, відмирають одні і з'являються нові релігійні течії, на зміну одному типу релігій приходить новий. Різні аспекти цієї складної релігійної динаміки вивчають історія, історіософія і конфесіологія релігії. При цьому актуалізується і порівняльне релігієзнавство.

Історія релігії від названих вище дисциплінарних утворень релігієзнавства відрізняється тим, що досліджує релігію не в статиці, а саме в динаміці. Конкретніше, не лише на рівні загальнотеоретичного відтворення її природи чи функціонування на індивідуальному чи суспільно-спільнотному рівнях, а й на рівні осягнення процесу становлення релігії як в іманентних їй історико-релігійних зв'язках, так і в загальному соціально-історичному й історико-культурному контексті. Тут ми не згодні з вченими, що зводять історію релігії лише до вивчення релігії з точки зору її конкретно-хронологічного розвитку. Історія релігії, крім конфесійної конкретики, має ще й свою логіку, що виявляється в особливостях еволюції даного феномена від природних його форм до сучасних вже штучних розвинутих релігійних систем світового масштабу. Логічне зняття історії релігії ми б назвали її історіософією, що покликана відтворити загальні закономірності історичного розвитку релігії, співвіднести в цьому процесі об'єктивне і суб'єктивне, свідоме і стихійне, традиційне і новаційне, етичне і релігійне. Саме в цьому аспекті, а не взагалі, як це твердить Ю. Кимелев (*Кимелев Ю.А. Современная западная философия религии. – М., 1989*), історія релігії займається самою релігією. Особливістю історії релігії як релігієзнавчої дисципліни є одночасне вивчення функціонування і зовнішніх і внутрішніх контекстів

релігії.

Не всі із описаних нижче у тексті цієї праці релігієзнавчі дисципліни належно концептуалізовані. Існують різні точки зору щодо їх предметної сфери, назви, взаємовідносин, евристичної значимості, понятійно-категоріальної визначеності та інше. Якщо російський професор Д.Угринович поділяє релігієзнавство на два основних розділи – історичний і теоретичний, виділивши в останньому філософський, соціологічний і психологічний аспекти вивчення релігії (*Угринович Д.М. Введение в религиоведение. – М., 1985. – С. 6-12*), то болгарський науковець Н.Мизов бачить у релігієзнавстві структуроутворюючі компоненти, що характеризують його переважно з боку філософської чи суспільно-наукової сутності. До останнього він відносить соціологічні, психологічні та історичні аспекти релігії. Крім того, Н.Мизов виділяє релігієлогію як особливу науку про релігійний феномен, підпорядковуючи їй вивчення відносно самостійної внутрішньої структури та логіки існування й розвитку релігії (*Мизов Н. Религиознание: система и сущност. – София, 1977. – С.31*). Зауважимо, що філософії релігії дослідник залишає гносеологічні характеристики та розкриття містико-відображальної природи релігії.

Філософія релігії, хоч про неї багато писали (*див. зокрема: Проблемы философии религии и религиоведения. Учебное пособие. – Калининград, 2003*), ще повною мірою не концептуалізувалася. У сучасному релігієзнавстві вона присутня в ролі філософії науки, а не філософії релігії. Як вважає Ф.Уейлінг, релігієзнавці ще не мають такої філософії релігії, яка була б універсальною за своїм використанням, відповідально ставилася до релігії й могла спрямувати інші дисциплінарні підходи до її вивчення, а не ізольовуватися чи прагнути панувати над ними.

Вирішення питання структурованості релігієзнавства перебуває у прямому зв'язку із визначенням його предмету і зумовлене насамперед складною функціональністю релігії, відмінністю теоретичного цілепокладання різних релігієзнавчих дисциплін. Багатодисциплінарність релігієзнавства залежить також від світоглядних позицій і культурницьких традицій дослідників його структури.

Специфіку кожної дисциплінарної одиниці релігієзнавства, на нашу думку, можна визначити, з одного боку, через відмежування її від інших релігієзнавчих дисциплін за сферою відображених в ній відносин релігійного суб'єкта із світом надприродного, а чи ж природного або суспільного буття, а з іншого – від теології. За основу виділення їх слід брати насамперед теоретичну зорієнтованість дослідницьких пошуків, а також параметри й сфери функціональності релігії.

Нинішня філософія релігії вивчає переважно якусь одну релігійну традицію (в основному християнську) і звертається при цьому до її ідеаційного компоненту. Інші релігієзнавчі дисципліни в своїх пошуках є поліконфесійними, включають в контекст розгляду не лише християнство, а й інші релігійні течії, навіть первісно-архаїчні вірування. То ж філософія

релігії здобуде належну їй функціональність у структурі релігієзнавства лише за умови змістовного філософського синтезу дослідницьких здобутків окремих релігієзнавчих дисциплін, набуття нею ролі методологічної рефлексії в системі релігієзнавства, засобу аналізу мови релігії.

Методологічні дискусії, які відбувалися в західному релігієзнавстві останнім часом, дозволили зробити висновки, що за своїми предметними й функціональними характеристиками близькими до філософії релігії є феноменологічний та історичний підходи до неї. Серед релігієзнавців існує навіть думка, що саме поєднання цих двох підходів є основою єдиної сучасної науки про релігію.

Наш час характеризується також появою герменевтичного релігієзнавства, що покликане розробити якусь придатну для вивчення релігії загальну теорію інтерпретації. Розвиваються корпоративне релігієзнавство, культурологія релігії, політологія релігії, правологія релігії, географія релігії, етнологія релігії і т.ін. Диференціація академічної гілки релігієзнавства - порівняно молодій галузі гуманітарного знання – триває.

Важливою для релігієзнавства є також проблема дійсної сутності атеїзму. До її вирішення слід підходити насамперед з позицій з'ясування місця людини у світі, а не із заздальгідь визначеної антирелігійної зорієнтованості. Атеїзм відтворює не процес заміни релігійного світорозуміння науковим, як це часто ще твердять, а насамперед утвердження буття людини, що не потребує постійних звертань до надприродних сил. Атеїзм – не є антитеїзмом. Атеїзм – вільний від містифікації шлях людини до самої себе, до самопізнання, утвердження в собі цінності і дійсного смислу людського буття.

Однією з актуальних проблем для кожної релігійної системи є проблема свободи волі людини. Питання стоїть так: вільна людина у своїх діях, а чи ж кожний крок її діяльності абсолютно детермінований Всевишнім? Саме в цьому, а не у взаємному світоглядному протистоянні, на нашу думку, й пролягає різниця між релігією та атеїзмом. Релігія і атеїзм – не просто різні (тим більше взаємовиключаючі) духовні утворення, а протилежності єдиного цілого, єдність яких визначає його. Вони не взаємовиключаючі, а співіснуючі форми духовного осмислення та дії. Атеїзм покликаний не заперечувати релігію, а теоретично відтворювати механізм вільної діяльності людини. Тео й а-тео в житті людини завжди співіснують. Характер, рівень їх співіснування є своєрідним мірилом свободи людини. Людина вільна у своїй діяльності. Атеїзм цікавить не діяльність людини сама по собі, а механізм вільної життєдіяльності, в процесі якої відбувається присвоєння і предметно-практична реалізація на основі пізнання закономірностей навколишнього світу, притаманної їй творчо-діяльнісної сутності (*Див.: Колодний А.М. Атеїзм як форма світоглядного знання. – К., 1984. – С. 30-56*). Відтак покликання атеїзму – розкрити джерело й механізм природно-історичного саморуху людини. Він є не просто певною формою знання людиною власних якостей, взятих самих по собі та орієнтованих

якимсь чином проти релігії, а специфічною формою самосвідомості, оцінки нею свого діяльного стану як реальної, визначеної творінням сутності. При такому розумінні атеїзм не виключається зі сфери духовного життя людства, не вносить в нього конфронтаційні відносини.

Виходячи з цього, вільнознавство (так попервах ми б назвали цю релігієзнавчу дисципліну, враховуючи можливу негативну реакцію громадської думки на термін атеїзмознавство) покликане, з одного боку, подолати примітивний підхід до функціональності релігії, що характеризує ортодоксальні форми релігійності, а з іншого – вивчити механізм вільної життєдіяльності на основі сповідання або несповідання духовного надсвітового Начала, Вищого Розуму, що є джерелом буття всього сущого, в тому числі й людини. Перед релігієзнавством сьогодні стоїть нелегке завдання: повернути атеїзму належне місце в системі духовних явищ, яке відповідає його справжній суті і не має антирелігійної зорієнтованості.

Сучасне академічне релігієзнавство характеризують такі риси як світоглядний плюралізм, позаконфесійність, відкритість, об'єктивність, історизм, порівняльність, поліметодичність. Воно враховує різноманітні здобутки інших наук. Водночас воно є й творчим. Релігієзнавство долає методологічні обмеженості, що накладалися на пізнання релігійного феномена ленінізмом, зокрема, партійність, заідеологізованість, підхід до релігії як до акультурного й антинаукового явища. Водночас, сприймаючи наявні вже досягнення світового релігієзнавства, воно шукає й власні методи дослідження ірраціонального буття. При цьому враховується, що вивчення релігії потребує особливих методів, які докорінно різняться від тих, які застосовуються при дослідженні раціональних структур.